

Йорданка Трифонова
(София)

ЗА КЛАСИФИКАЦИЯТА НА ДЕПРОПРИАЛНИТЕ АПЕЛАТИВИ (върху материал от българския и чешкия език)

Abstract: The paper deals with a special kind of lexical units, so-called common names, arising from the proper names. A classification of these common names is proposed, based on a change of referents, quantity of referents and the type of occurrence.

Key words: proper names, common names, object of the common name, object of the proper name, proper name potential

Депроприалните апелативи (по-нататък ДПА) са специфични номинативни единици, присъстващи в лексикалните системи на езиките на обществено и културно зрелите общности. Спецификата им се дължи на заеманото преходно положение между апелативния и проприалния план на езика, проявяващо се: а) от една страна, в колебания при писменото им регистриране с главна или малка буква, б) от друга – в колебания при включването им в (изключването им от) словниците на речниците¹, и в) от трета – в особения вид системност и същевременно оказионалност на възникването и съществуването им. Номинативната стойност на разглежданите единици обаче не се подлага на съмнение, което показва, че спецификата на ДПА е проблем преди всичко за езиковедите², а не за говорителите (потребителите) на езика. Решаването на този проблем изисква създаване на ясни критерии за представяне на двустранното отношение, в което участват ДПА – критерии, от една страна, разграничаващи ДПА от собствените имена (по-нататък СИ), а от друга – показващи сходствата между ДПА и същинските апелативи. Тъй като граматичните и лексикални критерии, позволяващи даден ДПА да бъде смятан за пълноценен апелатив, вече бяха разгледани в други публикации (Трифонова 2012а, Трифонова 2012б), задачата на този доклад е да се предложи дефиниция за ДПА с оглед на понятието СИ и правило за разграничаване на ДПА от СИ.

В литературата по разглежданата проблематика съществуват различни отговори на въпроса по какво ДПА се различават от СИ. В западноевропейската и американската лингвистика разграничителният критерий е функционално-граматичен, т.е. плуралната или артиклизираната форма на СИ се разглежда като апелатив, тъй като в тези форми СИ губи индивидуализиращата си функция, срв. *Джоновци, Марии, this John, the other Mary, the Mary with the blue eyes, one of the Maries, the Mary, who is sitting over there* (Суперанская 1973: 79, 91–122; Molhova 1987: 112)³. В руската лингвистика се прилага

семантичен критерий и за ДПА се приемат само номинативните единици, възникнали от СИ чрез метафоризация, метонимия или универбация, т.е. СИ, развили и развиващи редовна полисемия от типа лице – лице: *херкулес* ‘силен човек’; б) лице – предмет: *макинтош* ‘палто’; в) място – предмет: *бордо* ‘вино’ и т.н. (Суперанская 1973: 116–117). В чешката лингвистика се използва едновременно семантичен и формален критерий, като се разграничават преки ДПА (*Голиат* ‘филистимец великан’ – *голиат* ‘великан, гигант’; *Goliáš* ‘filištinský obr’ – *goliáš* ‘velký, silný člověk nebo zvíře’) и непреки ДПА, които се приравняват с обикновените субстантивни деривати (напр. *Сталин* – *сталинист*, *New York* – *Newyorkčan* / *Newyorkčanka*) (ER 2002: 43).

Разликите в дефинирането на номинативната единица ДПА са отражение на различните дефиниции за мотивиращата я основа, т.е. за СИ. В езикознанието СИ се дефинират поне по три различни начина и са предмет на изследване в три негови дяла: *граматика*, т.е. собствени и нарицателни имена в зависимост от това дали обозначават единичен обект, или клас обекти (изследват се морфологичните и категориалните им особености); *лексикология*, т.е. апелативи и проприи според това дали имат денотативно значение, или имат само референт (изследват се с оглед на това какво „значение“ притежават, т.е. от семасиологична гледна точка); *ономастика*, в която се разграничават оними и ономи според това дали номинативната единица индивидуализира или обобщава (изследват се в общ план ономасиологичните особености на СИ, а в конкретен план – възникването, функционирането и видовете СИ във всеки отделен език). Добре известен, но не напълно осъзнаван е фактът, че не съществува друга езикова единица или друго езиково явление, което подобно на СИ да „притежава“ и собствена наука, т.е. ономастиката.

При дефинирането на ДПА тук вземаме като отправна точка разработената за чешката ономастика функционална концепция, според която СИ е единица на речта⁴, обозначаваща *онимичен обект*. Онимичен обект може да бъде всеки апелативен обект, който за целите на комуникацията и в процеса на комуникация е назован и чрез индивидуализиращо, или *собствено* име (Šgrámek 1999: 12–13). Тази концепция съответства на функционалното дефиниране на СИ като речева единица в руското езикознание⁵ и на дефинирането на СИ в комплексната класификация (функционална, семантична и граматична) на българските съществителни, предложена в Буров 2004: 49 и следв.

Определянето на разграничителните критерии между СИ и ДПА днес има важна практическа стойност поради наблюдаваната проприална експанзия в апелативната лексика. Ако допреди половин век със СИ се означават, диференцират и индивидуализират главно хора (живи същества) и места, на което съответства делението им на антропоними⁶ (бионими) и топоними (геоними), в началото на ХХІ в. чрез „собствени“ имена се диференцират все повече създадени в резултат на човешката дейност обекти (хремотоними). Причина за проприалната експанзия е засилващият се „номинационен глад“:

съществуват много нови създадени от човека обекти, които трябва да бъдат назовани, т.е. различени чрез име, което да е не само точно, но и комуникативно „удобно“.

Като доказателство за засилването на „номинационния глад“ може да се посочат резултатите от съпоставката между старите и новите названия на понятието ‘средство за общуване от разстояние’ и словообразователните им парадигми в български и чешки. Ако допреди десетина години названия за такива средства са само бълг. *писмо* и *телефон*, чеш. *dopis* и *telefon*, намиращи се в отношение на производност с глаголите бълг. *пиша* (писмо) и *телефонирам*, *говоря/обаждам се по телефона*, чеш. *psát (dopis)*, *dopisovat si s někým* и *telefonovat*, в съвременността съществуват няколко нови названия на нови средства за подобно общуване и съответно възникват нови глаголи, специфициращи вида общуване според средството за осъществяването му, напр. бълг. (Скайп) → *скайпвам*; чеш. (Facebook) → *facebookovat*; (Google) → *vygooglit*; (Internet) → *internetovat/internetit*; (Skype) → *skypovat*; (Twitter) → *twettovat/twittovat/twetterovat/twetrovat* и др. Обектите и действията се диференцират и увеличават, а това поражда необходимост и от нови номинации.

В доказателство на твърдението за необходимостта от „комуникативно удобство“ при назоваването може да бъде посочено възникването на новия български апелатив *джиесем*. Названието Global System of Mobile Telecommunications определя точно характера на назования обект, но е неприемливо поради дължината си, вследствие на което функционира в съкратената форма GSM (главните букви сигнализират абривиатурния му характер), довела в крайна сметка до възникването на новия апелатив, т.е. *джиесемът*, *джиесемии*, *джиесемите*. Тъй като номинативните ресурси на езика не са неизчерпаеми, наред със съкращенията, СИ на единичните обекти все по-широко се използват за назоваване и диференциране на класовете обекти. Първичността на апелативното назоваване в отношението проприи – апелативи налага да уточним, че става дума не толкова за проприална експанзия, колкото за активизиране на обмена между апелативната и проприалната сфера на езика⁷.

Възприетото определение за СИ на Р. Шрабек позволява номинативната единица ДПА да бъде дефинирана с оглед на отношението *онимичен обект* – *апелативен обект*. Избраният подход почива на убеждението, че търсенето на разлики между ДПА и СИ само на сигнификативно равнище, без обвързването им с промяна в референта на СИ, не води до задоволителни резултати. Формалните предпоставки за приемане на тази гледна точка са едновременно наблюдаваните окازیоналност и системност при възникване на ДПА в българския и чешкия език. Теоретични предпоставки са особеностите на окازیоналната лексикална номинация и преди всичко фактът, че „в основата на окازیоналното преименуване стои промяна („сдвиг“) на първичната денотативна съотнесеност въз основа на пренасяне на общ признак от обекта на първичното (узуалното) именуване върху обекта на вторичното (окازیоналното) именуване“ [...] „вторичната окازیонална номинация с дума винаги е свързана с

промяна на денотативната съотнесеност на лексикалносемантичния вариант и формиране на okazjionalen референт под влияние на контекста“ (Азнаурова 1977: 95).

От такава гледна точка може да се твърди, че при прехода на СИ в ДПА се извършва промяна в референтната отнесеност на СИ, вследствие на което се нарушава отношението на тъждественост между СИ, или името на онимичния обект, и референта му, или името на апелативния обект. СИ вече не означава уникален референт от даден клас апелативи, а започва да обозначава:

а) референт(и), принадлежащ(и) към друг (различен) апелативен клас; типичен пример за тази промяна на референта са метонимиите (често в резултат на предхождащо универбиране), при които със СИ на лице или на място се обозначава предмет (различен апелативен клас), свързан чрез отношение – най-общо казано – на авторство или произход с референта на СИ, напр. бълг. (Ф. фон Цепелин от нем.: Ferdinand von Zeppelin) → *цепелин* ‘авиационен летателен апарат’; (Малага от исп. Málaga) → *малага* ‘вид вино’; чеш. (*W. C. Röntgen* от нем.) → *rentgen* ‘přístroj na prosvěcování neprůhledných předmětů’, ‘fyz. jednotka expozice paprsky gama n. rengenovými’; (Америка) → *amerika* ‘předmět americké výroby: cigareta, automobil aj.’;

б) ако с първоначално СИ започне да се назовава референт от същия апелативен клас, съществуват две възможности:

б1) основната форма на референтите да е множествената, т.е. показател за апелативизация да бъде промяната в количеството на референтите, срв. Буров 1996: 169; Буров 2004: 269, напр. бълг. (*William Shakespeare*) → *Шекспир* → *шекспировци*; чеш. *Goethe* – *goetheové* (МЧ 1986: 47); или

б2) възникналите апелативни номинации да бъдат маркирани, т.е. да имат оценъчна, а не номинативна стойност, срв. метафорите от имена на митологични, библейски и подобни личности⁸, напр. бълг. *голиат* ‘прен. великан’; чеш. *jidáš* ‘hanl. zrádce’ и т.н., които винаги имат стилистично маркирана характеристика.

И в трите случая промяната в референтната отнесеност превръща СИ в ДПА. Зависимостта на значението на ДПА от промяната в референтната отнесеност на СИ позволява да се твърди, че сигнификативността (понятийността) на ДПА възниква вследствие „играта на референтите“ на СИ.

С други думи, когато със СИ, т.е. със знак без „значение“, но с определен референт, се означават апелативни обекти (референти), принадлежащи към други апелативни класове, или пък се променя морфологичната характеристика на същия референт от същия апелативен клас, или пък се изразява оценка към референт от същия апелативен клас, възниква ДПА, чиято понятийност (значение) е резултат от промяна в отношението на тъждественост между СИ и референта му. В терминологията на посочените ономастични понятия – онимичен обект и апелативен обект – тази промяна може да се формулира като нарушаване на отношението на тъждественост между онимичния и апелативния обект.

Въз основа на казаното се предлага следното определение за ДПА: *СИ с променено отношение на тъждественост между онимичния и апелативния обект*. Процесът, чрез който се извършва тази промяна, означаван обикновено с термините *апелативизация*, *деонимизация* или *проприализация*, може да се дефинира като *количествена (от единичен към множествен обект)⁹, качествено-количествена (от един към друг множествен обект от същия или друг апелативен клас) или едновременно количествена и качествена промяна на отношението на тъждественост между онимичния и апелативния обект*.

Тъждествеността между онимичния и апелативния обект може да бъде нарушена в различна степен, което позволява като класификационен критерий за ДПА да се въведе понятието *апелативизационен потенциал* (по-нататък – АП), т.е. величина, показваща степента на тъждественост между онимичния и апелативния обект. В следващата формула, чрез която се представя степента на тъждественост, т.е. АП на СИ, са обединени разгледаните по-горе показатели за апелативизация, т.е. промяната на апелативния клас, промяната на числото на апелативния обект от единствено в множествено (не участва винаги като диференциращ признак) и начинът на възникване на ДПА, срв:

$$AK_{ОнОб} = AK_{АпОб} + \text{Множественост НН: Словообразуване (афиксация)}$$

Приложена към групата на дебионимите (деантропонимите), тази формула показва, че съществува тъждественост между АК на ОнОб и АпОб на ДПА ($AK_{ОнОб} = AK_{АпОб}$, в случая става дума за *лице – лице*), че основната форма на съществуване на номинацията е плуралната (+Множественост) и че начинът за номинация е образуване на нова дума чрез афиксация. Под тази формула се включват всички ДПА от типа (*Муамар Кадафи*) → *кадафист*, *прокадафист*, *антикадафист*, тъй като възникват от СИ на лице и обозначават лица, основната им форма е плурална и се образуват чрез афикси.

Формулата

$$AK_{ОнОб} \neq AK_{АпОб} \pm \text{Множественост НН: С-ОД (универбация и метонимия)}$$

показва, че при този тип ДПА АК на ОнОб и АК на ДПА не съвпадат (*лице – предмет*), че категорията *число* не играе диференцираща роля, че съответният ДПА е възникнал чрез семантично-ономасиологична деривация (по-точно метонимизация или универбация) и че в групата на дебионимите (деантропонимите) този тип ДПА включва номинации като (*Daun*) → (*Daunův syndrom*) → *daun* ‘druh onemocnění’.

АП на СИ, т.е. степента на тъждественост между ОнОб на СИ и АпОб на ДПА, може да се използва за разграничаване на видовете ДПА по два начина:

а) от една страна, чрез показателя *сила на АП*, като под този параметър се разбира отношението между СИ и конкретния ДПА, в зависимост от което се различава *нулева*, *слаба*, *средна* и *силна* степен на тъждественост между

АпОб на СИ и ДПА, и съответно *нулев, слаб, среден* и *силен* АП. Стойността на АП на същинските ДПА е нулева, т.е. ДПА е променил както апелативния клас, така също формата на АОб от единична в множествена, като е използвано специално словообразователно средство. Типичен пример за този тип номинации са жителските имена: при тях от СИ за място възниква апелатив, назоваващ *лице* (променя се апелативният клас), основната форма на този апелатив е плуралната (Буров 1996: 169) и ДПА е образуван чрез специални афикси (бълг. *виенчанини, венецианци*; чеш. *Videňan – Videňané; Kladno – kladenský – kladenští* (obyvatelé) → *Kladenští*). На другия край на скалата, т.е. апелативи със силна степен на тъждественост между ДПА и СИ, са метафорите от (псевдо)антропоними, напр. (кукла Барби) → *барби* ‘(малко) хубаво момиче’, при които е запазен същият апелативен клас (*същество – същество*), признакът число не играе диференцираща роля и отсъстват специални словообразователни средства, доказващи превръщането на СИ в ДПА¹⁰;

б) на второ място може да се използва признакът *обхват* на АП, под който се разбира отношението между СИ и *различните видове* АпОб. В зависимост от това може да се говори, че СИ има широк, среден и тесен АП. Наблюденията показват, че антропонимите (бионимите) и топонимите (геонимите) имат по-широк АП в сравнение с хрематонимите, тъй като от първите възникват както ДПА, означаващи други лица и места, така също апелативи, обозначаващи предмети, абстракции, номинализации и под., напр. бълг. (М. Горбачов) → *горбачовист, горбачовщина, горбачовизъм, горбачовизирам* и др.; чеш. (В. Obama) → *antiobamista, obamista, obamomanie, obamovština* и др., докато АП и на най-широкообхватните хрематоними се ограничава главно до имена на лица. Апелативи като *macdonaldista, mcdonalidizmus, mcdonaldizovat, mcdonaldizování* в чешки, където хрематонимите имат по-широк АП, отколкото в български, са изключения.

Предложената дефиниция за ДПА и формулите за класификация на ДПА са начин за разграничаване на ДПА от СИ и за решаване на езиковедския проблем, възникващ при този тип специфични номинации.

СЪКРАЩЕНИЯ

АК	– апелативен клас
АК _{АпОб}	– апелативен клас на апелативния обект
АК _{ОнОб}	– апелативен клас на онимичния обект
АП	– апелативизационен потенциал
АпОб	– апелативен обект
ДПА	– депроприален апелатив
НН	– начин на номинация
ОнОб	– онимичен обект
СИ	– собствено име
С-Од	– семантично-ономасиологична деривация

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Съвременните тълковни речници са речници на апелативната лексика.
- ² Както основателно посочва М. Докулил, в традиционната граматика деленето на съществителните на нарицателни и собствени е аксиома, която получава израз само в писмената реч чрез съответните графични знаци (главни букви, кавички и под.) (Dokulil 1977: 287).
- ³ Според Л. Крумова-Цветкова плуралната форма на проприите позволява да се разграничат четири вида проприални множества (Крумова-Цветкова 2007: 40–44).
- ⁴ „Собствените имена, притежаващи по природа характеристики на речеви единици, се разглеждат като един от класовете езикови единици чрез непрестанното им и упорито поставяне редом с тях“ (Звегинцев 1980: 85).
- ⁵ СИ са идентификатори, намиращи се в една група с деиксисите и нарицателните имена и противопоставящи се на предикаторите, най-общо казано – глаголите и качествените прилагателни (Арутюнова 1976: 326–357).
- ⁶ В края на 70-те години на миналия век Е. Покорна посочва „отчетливото надмощие на антропонимите в групата на апелативизираните проприи в чешкия език и продуктивността на апелативизацията при антропоними и топоними“, отделяйки незначително място на хремонимите (Pokorná 1978: 118).
- ⁷ Така при названията на серийните предмети, които са вид хремоними и представляват най-динамичната съвременна онимична област, се наблюдават както активни трансонимизации, напр. *Найк* – *найкове*, *Ериксон* – *eriksonista*, така и активна проприализация на апелативи, съпроводена с допълнителни промени, напр. чрез: а) използване на маркирани граматични форми, мн.ч. (*Уиндоус* – *windowsista*, *Дартс*); б) „деформации“, изразяващи се в отсичания в края (*Вегета*, *Скайп*) или промени в средата (*Бинго*, *Гугъл*, *Бийтълс*) на вече съществуваща единица, като нейната начална част обикновено се запазва; в) комбинации от елементи на равнище дума (*Адидас*, *Интернет*) или съчетание от думи, допълнени и с други изменения – абрeвиация, универбация, мултивербация (*НАТО*, *Бенелюкс*, *Виагра*).
- ⁸ При метафорите от апелативи апелативният клас обикновено се променя, напр. лице → предмет (*бегач* – лице → велосипед) (Пернишка 1993: 158), докато при метафорите ДПА подобна промяна е изключение, напр. лице → качество (*грация* – лице → изящество).
- ⁹ В примера *Всички Ивановци имат днес имен ден* няма апелативизация, защото отношението на тъждественост не се променя: всяко име *Иван* поотделно е тъждествено с лицето, носещо това име, т.е. с апелативния си обект; затова изписването е с главна буква. В примера *Всички наполеоновци носят маршалски жезъл в раницата* присъства апелативизация, тъй като отношението между апелативния и онимичния обект се променя – името *Наполеон* е тъждествено само с един апелативен обект, в останалите случаи има промяна от единичност в множественост; затова изписването е с малка буква.
- ¹⁰ Поради това при писменото регистриране на тези номинации съществуват най-много колебания в използването на главна или малка буква.

ЛИТЕРАТУРА

- Азнаурова 1977:** Азнаурова, Э. С. Стилистический аспект номинации словом как единицей речи. // *Языковая номинация. Виды наименования*. Москва: Наука, с. 86–127.
- Арутюнова 1976:** Арутюнова, Н. Д. *Предложение и его смысл (логико-синтаксические проблемы)*. Москва: Наука. 384 с.
- Буров 1996:** Буров, Ст. *Форми и значение на съществителното име (С оглед предимно на категорията число)*. Велико Търново: ПИК. 198 с.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. Велико Търново: Фабер. 435 с.
- Звегинцев 1980:** Звегинцев, В. А. Статус имен собственных в языке и речи. // *Езиковедски проучвания в чест на акад. В. И. Георгиев*. София: БАН, с. 79–85.
- Крумова-Цветкова 2007:** Крумова-Цветкова, Л. *Семантичната категория количество и нейното изразяване в българския език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. 208 с.
- Пернишка 1993:** Пернишка, Е. *За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена*. София: БАН. 276 с.
- Суперанская 1973:** Суперанская, А. В. *Общая теория имени собственного*. Москва: Наука. 367 с.
- Трифопова 2012а:** Трифопова, Й. *Формални критерии за пряка апелативизация на проприи от чужд произход в български и чешки (1) (под печат)*.
- Трифопова 2012б:** Трифопова, Й. *Формални критерии за пряка апелативизация на проприи от чужд произход в български и чешки (2) (под печат)*.
- Dokulil 1977:** Dokulil, M. Statut tzv. vlastních názvů. // *Obsah. Výraz. Význam. Výbor z lingvistického díla M. Dokulila*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 281–290.
- ER 2002:** *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Lidové noviny. 604 s.
- МЧ 1986:** *Mluvnice češtiny. [2]. Tvarosloví*. Praha: Academia. 536 s.
- Molhova 1987:** Molhova, J. Linguistic Considerations on Proper Nouns. // *University of Sofia English Papers*, № 3, pp. 107–122.
- Pokorná 1978:** Pokorná, E. Apelativizovaná jména v české slovní zásobě. // *Slovo a slovesnost*, № 39, s. 116–124.
- Šrámek 1999:** Šrámek, R. *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita. 191 + 19 s.